

‘Een monument van een commissaris’

Frans Andriessen, lid van de Europese Commissie (1981-1993)

Johan van Merriënboer

Op 22 februari 1980 trad minister van Financiën Frans Andriessen af omdat hij zijn zin niet kreeg en omdat hij vond dat hij gelijk had. Harde maatregelen waren absoluut noodzakelijk om de economie weer op de rails te krijgen, maar de regeringspartijen en het kabinet wilden hem niet volgen. Of durfden ze niet? De volgende dag was hij werkloos: 51 jaar oud en uitgerangeerd na dertien jaar Haagse politiek. ‘Ik heb toen gemerkt dat een vakantie zonder einde geen vakantie is,’ zei hij achteraf. ‘Het heeft iets heel benauwends.’ Het kabinet bood hem nog wel het burgemeesterschap van een van de grote steden aan, maar Andriessen wilde niet meehelpen de zittende man aan de kant te schuiven.

Andriessen had helemaal niet verwacht dat hij in 1981 naar Europa zou gaan. ‘Een aantal mensen was mij gewoon spuugzat.’ Bovendien leken de topfuncties waarvoor hij in aanmerking zou kunnen komen al vergeven, inclusief Brussel. Een CDA’er zou vicevoorzitter van de Raad van State worden en een prominent lid van de PVDa directeur bij De Nederlandsche Bank. ‘Brussel’ was gereserveerd voor de VVD. Die partij claimde inderdaad de post, maar haar kandidaat wilde alleen maar voorzitter worden. Kort daarop hoorde Andriessen van een vriend dat fractieleider Ruud Lubbers op tv had gezegd dat hij naar Brussel zou gaan. ‘En als Lubbers dat zei, moest het wel waar zijn.’¹

Frans Andriessen was op 23 februari 1967 lid van de Tweede Kamer geworden voor de Katholieke Volkspartij (KVP), de dag nadat vader Jan, een coryfee uit de katholieke arbeidersbeweging, zijn Kamerlidmaatschap had opgegeven. Jan Andriessen was opgeklommen van textielarbeider tot voorzitter van de bond van katholieke bouwvakarbeiders. In 1937 werd hij lid van de

Frans Andriessen (links) en Commissievoorzitter Jacques Delors op 9 december 1991, tijdens de onderhandelingen over het Verdrag van Maastricht (Foto: ANP-Photo)

Tweede Kamer voor de RKSP; van 1946 tot 1953 was hij voorzitter van de KVP en van 1952 tot 1965 vicefractievoorzitter.

De jonge Andriessen nam in 1967 het woordvoerderschap volkshuisvesting van zijn vader over. Drie jaar later volgde zijn benoeming tot fractiesecretaris. Toen fractieleider Gerard Veringa in oktober 1971 getroffen werd door een ernstige ziekte, viel Andriessen plotseling het politiek leiderschap in de schoot. Op dat moment zat de KVP diep in de put. De partijtop was politiek verdeeld en het ledenaantal daalde snel. Aarzelende gesprekken met de protestantse ARP en CHU over een fusie werden verstoord door de polarisatie van de PVDA, die lonkte naar de linkervleugels van de confessionele partijen en deze wilde opblazen.

Tussen 1973 tot 1977 was KVP-fractieleider Andriessen zowel steunpilaar als stoorzender van het centrumlinkse kabinet-Den Uyl, een coalitie van PVDA, D66, PPR, KVP en ARP. Binnen zijn eigen partij moest hij vier jaar lang op eieren lopen. Onbesuisde linkse plannen waren onaanvaardbaar voor de rechtervleugel van zijn partij en voor de CHU, de fusiepartner die buiten het kabinet was gelaten. Andriessen zelf geloofde niet zo in de maakbaarheid van de samenleving. Hij ging regelmatig het gevecht aan, en hoe feller hij tegen het kabinet streed, des te rechtser werd zijn reputatie. Na de verkiezingen van 1977 wilde hij het liefst de nieuwe fractie leiden van het CDA, de fusiepartij in oprichting, maar ARP-leider Willem Aantjes zette hem de voet dwars.

Andriessen werd op 19 december 1977 minister van Financiën in het centrumrechtse kabinet-Van Agt/Wiegel, waarin het CDA samenwerkte met de VVD. Op 30 juni 1978 presenteerde dat kabinet zijn pièce de résistance: de nota *Bestek '81*, een forse ombuigingsoperatie ter bestrijding van de economische crisis. Men koos principieel voor de vrije markt en het particulier initiatief. De overheid moest het bedrijfsleven meer ruimte bieden om te kunnen investeren. Andriessen trad uiteindelijk af toen hij vond dat er te veel gaten in de financiële onderbouwing van *Bestek '81* waren geschoten, vooral door CDA-woordvoerder Lubbers. Zijn collega's lieten hem uiteindelijk in de kou staan. Premier Van Agt was bang de definitieve partijfusie in gevaar te zullen brengen als hij Lubbers en de CDA-fractie afviel. Vice-premier Wiegel vreesde electoraal verlies voor de VVD.²

Andriessen was nummer vier in een gezin met tien kinderen. Hij werd geboren op 2 april 1929 in Utrecht en groeide op in de bloeitijd van 'het rijke Roomsche leven'. Als jongeling zong hij polyfone kerkmuziek. Echt-paren konden bij hem terecht voor 'een trouwtje' naar het Maria-altaar: op

zijn repertoire stonden vijf versies van het *Ave Maria*. Hij studeerde rechten in zijn geboorteplaats, volgde een aantal economische vakken en parlementaire geschiedenis (als klein bijvak) en specialiseerde zich in internationaal privaatrecht. Als werkstudent nam hij niet deel aan het verenigingsleven. Dat kwam hem op het verwijt te staan dat hij 'asociaal' was. Hij had een archiefbaantje bij het bouwbedrijf waar zijn vader commissaris was. Nadat hij zijn studie had afgerond, ging hij er enige tijd voor hele dagen werken om zijn oudste broer in de gelegenheid te stellen af te studeren.

Andriessen miste de spreekwoordelijke blijmoedigheid van Nederlandse katholieken van beneden de grote rivieren. Hij was assertief en werd regelmatig neergezet als 'calvinistisch katholiek' of 'onbuigzame Tukker' (zijn vader was afkomstig uit Twente). Het enige bourgondische aan hem was zijn wijnkennis. Hij zei geïnspireerd te zijn door Johannes XXIII, maar was sinds zijn studie ook verslingerd aan moderne existentialistische filosofen en schrijvers als Camus. Dat leidde in de familiekring nu en dan tot hoogoplopende discussies.³

Na zijn studie maakte Andriessen carrière in de sociale woningbouw. Van 1954 tot 1972 was hij directeur van het Nederlands Christelijk Instituut voor Volkshuisvesting, een instelling die diensten verleende aan aangesloten bouwverenigingen. In de jaren vijftig en zestig heeft hij meerdere woningbouwverenigingen helpen oprichten. In 1955 trouwde hij met Catharine ten Holter. Zij had pedagogiek gestudeerd en was actief geweest in het Katholiek Vrouwendispuut. Ze heeft de politiek altijd van nabij gevolgd, vooral in de Haagse periode. Het echtpaar verhuisde in de loop van 1981 naar een studio in Brussel. Andriessen maakte een forse salarissprong, al moest hij zijn commissariaten bij een bouwbedrijf en bij DSM opgeven. Het ministerschap was geen vetpot geweest, aldus Andriessen: 'Een relatief laag salaris en vier studerende kinderen – dan weet u het wel.'

'Ik hoop me wel als realist voor het ideaal in te zetten'

'Verbetering brengen in de maatschappelijke verhoudingen – dat is mijn voornaamste motivatie,' zei KVP-leider Andriessen in 1974. Bij zijn eerste algemene beschouwingen in oktober 1972 liet hij optekenen: 'Er is beweging nodig, waar verstarring is en er is ontwikkeling nodig, waar stilstand dreigt. Daarmede moeten wij vanuit de politiek steeds bezig zijn.'⁴ Tegelijk wilde hij stevig vasthouden aan het confessionele harmoniemodel. Hij steunde

progressieve plannen alleen tot op bepaalde hoogte: de eenheid van zijn partij en zijn fractie wilde hij niet op het spel zetten.

Hij voelde zichzelf altijd links van het midden staan, maar werd in PVDA-kringen regelmatig voor rechtse technocraat versleten. 'Men heeft in Nederland nooit de moeite genomen ook eens te peilen naar mijn sociale bewogenheid,' klaagde hij later vanuit Brussel. 'Maar misschien ligt het allemaal aan mij en straal ik onvoldoende uit wat in mij aan wezenlijke bewogenheid aanwezig is.' Hij had zijn beperkingen. Andriessen was een degelijke voorzitter en een kundig politicus, maar hij had geen charisma en deed het matig op tv. Als elke politicus was hij ambitieus en ijdel. 'Mijn ambitie is nooit geweest iets te wórdén, maar iets te dóén. Zo zit mijn hele carrière in mekaar en ik wijk daar ook nu geen millimeter van af.'⁵ Als hij met weinig respect behandeld werd, was hij snel op zijn tenen getrapt. Het hoofd werd dan vuurrood en zijn stem nog scherper dan hij al was.

Andriessen afficheerde zichzelf als 'een politicus van overtuiging'. In het begin van de jaren zeventig keerde hij zich tegen pogingen de KVP om te vormen tot een open partij, waarbij de exclusief christelijke grondslag zou moeten worden prijsgegeven. Er moest wél een band zijn tussen politiek en levensovertuiging. Daarentegen bestreed hij binnen het CDA in oprichting juist de ideologische scherpslijpers.⁶

Hoe dacht Andriessen over Europese integratie? 'Ik ben geen idealist, maar hoop me wel als realist voor het ideaal in te zetten,' zei hij kort na zijn benoeming in Brussel. Hij zou altijd al 'een internationale tic' hebben gehad. In 1972 had hij het vicevoorzitterschap van de fractie het liefst willen combineren met het lidmaatschap van het Europees Parlement. De ziekte van Veringa stak daar een stokje voor. Als fractieleider bracht Andriessen tijdens het reces, dat in Den Haag eerder begon dan in Europa, meestal even een bezoek aan zijn ploeg in Straatsburg om zich op de hoogte te stellen van de stand van zaken. Hij is altijd vóór dubbellidmaatschap geweest. Via de Straatsburgers sijpelde het Europese idealisme ook door tot in de fractie.⁷

Bij de algemene beschouwingen in oktober 1972 pleitte Andriessen namens de KVP voor een gemeenschappelijk beleid op sociaaleconomisch, regionaal en industrieel gebied, en voor coördinatie van de Europese veiligheid. Hij riep de regering op de 'politieke finaliteit' van de EEG benadrukken. 'De politieke unie zal moeten uitmonden in een Europese regering, gecontroleerd door een rechtstreeks gekozen Europees Parlement,' zei hij twee jaar later. Europa moest zich sterk maken voor de Derde Wereld en voor de

jeugd. Hij drong er bij het kabinet op aan intergouvernementele ontwikkelingen af te wenden en zich in te zetten voor de afschaffing van het vetorecht. In oktober 1976 vulde hij dat nog aan met: 'De Commissie zal als politiek orgaan moeten functioneren in plaats van als commissie van hoge ambtenaren. De politieke samenstelling van de Commissie dient daartoe in overeenstemming te zijn met de politieke verhoudingen in het Europees Parlement.'⁸

Tijdens het ministerschap van Andriessen werd het Europees Monetair Stelsel ingevoerd, een systeem waarbij de waarden van verschillende Europese munten op elkaar werden afgestemd. Ondanks de bezuinigingen van *Bestek '81* zag hij toch kans de Italianen en Ieren te helpen aan een rentesubsidie, wat ertoe bijdroeg dat het stelsel daadwerkelijk van de grond kon worden getild. Samen met Jelle Zijlstra van De Nederlandsche Bank is hij nog naar Londen gereisd om de Britten over te halen mee te doen, maar dat lukte niet. Op verzoek van de Belgen besloot Andriessen ook de revaluatie van de Duitse mark ten opzichte van de Franse frank in de jaren 1978-1979 niet volledig te volgen: Europese solidariteit vormde daarbij het motief.

Bij zijn aankomst in Brussel meende Andriessen dat het eenwordingsproces 'op analytische gronden' onontkoombaar was. Op inhoudelijke gronden was dat veel minder het geval: anno 1981 remde de economische crisis het integratieproces en woedde er bijna een oorlog met de Britse premier Margaret Thatcher over het Europese budget. Andriessen was ook overtuigd van het belang van politieke eenwording: 'Als Europa niet met één mond spreekt, zullen anderen die machtiger zijn dan wij, wel beslissen wat goed voor ons is. Dat zijn dan, daarvan kunnen we zeker zijn, geen betere beslissingen. Zo liggen de mondiale machtsverhoudingen nu eenmaal: als de Europese landen niet één koers varen, hebben we minder in te brengen.'⁹

Naar Brussel

Ter voorbereiding sprak Andriessen met een aantal mensen uit het kabinet van zijn voorganger Henk Vredeling. Hij zocht ook contact met een paar commissarissen die zouden overgaan, onder wie de Italiaanse christendemocraat Lorenzo Natali. Van belang waren de intensieve gesprekken met Edmund Wellenstein, de oud-directeur-generaal Buitenlandse Betrekkingen van de Commissie, die hem de tip gaf de portefeuille Mededinging te claimen. Daarnaast had hij al snel veel contact met Max Kohnstamm, de gewezen rechterhand van Jean Monnet. Die relatie is altijd blijven bestaan.

Oud-commissaris Pierre Lardinois kwam nog langs met een fles port uit 1900 (Andriessen heeft die fles pas geopend in 2000).

Hoe zat het met zijn talenkennis? Pas na drie jaar in Brussel hoorde hij zichzelf ineens onbewust een van zijn collega's in het Frans interrumpen. Op dat moment liet hij het Frans al niet meer vertalen. In 1985 werd het vertalen afgeschaft en ging men over tot vier werktalen. Dat werden er vijf toen in 1986 de Spanjaarden erbij kwamen. Andriessen heeft daarna nog één zin Nederlands gesproken, toen koningin Beatrix een vergadering van de Commissie bijwoonde. De voorzitter gaf hem het woord: 'Welkom mevrouw, omdat u een werkvergadering bijwoont, gaan we hierna verder in een van de werktalen.' Daarmee redde hij zijn Vlaamse collega Willy De Clercq, die twijfelde of hij zomaar Frans kon spreken in het bijzijn van de Nederlandse koningin. In de Raad en het Europees Parlement bleef Andriessen overigens gewoon Nederlands spreken. Zijn Engels was goed en zijn Duits vrij zwak.

De onafhankelijk geachte commissaris ontvangt in principe geen instructies uit zijn vaderland. Andriessen herinnert zich wel enkele keren aanwezig te zijn geweest bij besprekingen met (een deel van) de Nederlandse ministerraad. Hij kreeg ook lijsten overhandigd met mogelijke kandidaten voor bepaalde functies in Brussel.¹⁰

De Commissie vergaderde op woensdag. Die dag was sacrosanct aangezien een commissaris zich niet kon laten vervangen. Andriessen beschikte over een internationaal kabinet, een ideale denktank. Dat was niet gebruikelijk. Toen hij in 1985 de zware portefeuille van Landbouw kreeg, was het echter handig dat hij een Duitser, een Fransman en een Brit in zijn kabinet had om contacten te onderhouden. De eerste zes jaar fungeerde de Nederlander Carlo Trojan als kabinetschef. In 1987 promoveerde Trojan tot plaatsvervangend secretaris-generaal van de Commissie. Hij werd opgevolgd door de CDA'er Hans Wijnmaalen.¹¹

Wat de Raad van Ministers betrof, beschouwde Andriessen zijn tweede termijn – de periode 1985-1989 met de landbouwportefeuille – als de zwaarste tijd. Hij moest al veel uithoudingsvermogen hebben voor de marathononderhandelingen, maar de biechtstoelprocedures daaromheen, waarbij elke minister van Landbouw door hem afzonderlijk werd 'bewerkt', waren werkelijk slopend. 'Dat liep soms van twaalf tot twaalf.'

Het eerste wat Andriessen na vijftien jaar te binnen schoot op de vraag hoe de Europese Raad indertijd in het algemeen functioneerde, was dat er volgens hem maar twee regeringsleiders waren die hun dossiers kenden: Lubbers en Thatcher. Helmut Kohl werkte vooral 'politiek-intuïtief'. De

bondskanselier en de vicevoorzitter van de Commissie lagen elkaar niet. Zoveel jaren later zat dat nog altijd vrij diep. Andriessen vond dat de bondskanselier weinig respect voor de Commissie toonde. Kohl waardeerde alleen Jacques Delors, nadat deze zich al vanaf het begin, direct na de val van de Berlijnse Muur, sterk had gemaakt voor de Duitse eenwording.¹² Tijdens een bijeenkomst van de top van de Europese christendemocratie (inclusief Andriessen) riep Kohl: 'Wij sturen toch alleen onze kneusjes naar Brussel.' Hij kon het niet verkroppen dat Andriessen hem had tegengesproken wat betreft de uitbreiding naar het Oosten. Andriessen wilde de EG eerst intern sterker maken. 'Defätismus,' reageerde Kohl ontstemd.

'Zeker als voorzitter kon Kohl onhebbelijk zijn,' aldus Andriessen. Ook vóór de Duitse hereniging. 'Ik kreeg ooit vijf minuten om een technisch landbouwvraagstuk uiteen te zetten, waarvoor ik er zeker tien nodig had. Na vijf minuten zette hij me simpelweg buiten: "We weten genoeg."' Wat in vijf minuten niet lukte, kon je niet uitleggen. 'Kohl was een boerenpummel,' briest Andriessen. 'En dat is dan nog beledigend voor de boeren.'¹³

Het dieptepunt voorbij: de Commissie-Thorn (1981-1985)

De periode waarin de Commissie geleid werd door de liberale oud-premier van Luxemburg Gaston Thorn – Andriessens eerste termijn – wordt gezien als een dieptepunt in de geschiedenis van de Europese integratie, de jaren van eurosclerose.¹⁴ Andriessen zelf wijt dit vooral aan het feit dat deze periode samenviel met de moeilijkste jaren van de economische depressie. Delors bracht in 1985 weliswaar meer dynamiek, maar had ook het tij mee.

Andriessen ontmoette Thorn voor het eerst in een hotel in Gaichel (Luxemburg) waar de portefeuilles werden verdeeld. Naast Mededinging, de portefeuille die toen nog als licht werd gezien en die hij had geclaimd op advies van Kohnstamm, kreeg hij Betrekkingen met het Europees Parlement omdat niemand anders dat wilde. Andriessen: 'Daar heb ik geen spijt van gehad, want zo werd ik op het spoor gezet van de institutionele aspecten, waarvoor ik altijd belangstelling ben blijven houden.' De discussies over 'het plan-Spinelli' een ontwerp voor een Europese grondwet waarin fundamentele institutionele hervormingen werden voorgesteld, waren juist gestart.¹⁵

Voor het tweede deel van zijn portefeuille moest Andriessen elke eerste maandag van de maand in Straatsburg zijn om namens de Commissie invloed uit te oefenen op de agenda van het Europees Parlement. Als

oud-parlementariër deed hij dat met het nodige respect en hij merkte direct dat dit op prijs werd gesteld. Hij maakte er voor het eerst kennis met Delors, de socialistische voorzitter van de Commissie Economische en Monetaire Aangelegenheden van het Europees Parlement die al in oktober 1981 minister van Financiën zou worden onder president François Mitterrand.

De periode-Thorn werd beheerst door stagnatie en crisis. Het eerste omdat de Raad van Ministers het niet eens kon worden over belangrijke voorstellen, het laatste vanwege de opstelling van Thatcher: 'I want my money back.' Zij eiste financiële compensatie voor de relatief hoge bijdrage van haar land aan de Gemeenschap, in verhouding tot de uit Brussel ontvangende subsidies.

In 1983 leek een absoluut dieptepunt te zijn bereikt. Na de Europese Top van Athene in december van dat jaar wilde Andriessen er zelfs het bijltje bij neergooien. De bijeenkomst was volgens hem op een complete chaos uitgelopen. De regeringsleiders vochten enkel over de Britse bijdrage en zwegen over de economische crisis. Het integratieproces was tot stilstand gekomen. De Commissie zou halverwege 1984 niet eens meer in staat zijn haar ambtenaren te betalen. Het echec van de supranationale methode leek compleet. Europese captains of industry waren al bezig met een actieve lobby voor het voortbestaan van de EG.¹⁶

Andriessen vergeleek het Europese besluitvormingsproces indertijd met een dodelijke ziekte. Als de lidstaten niet op korte termijn taken zouden overdragen, dan was de EG 'gedoemd te blijven wat ze nu eigenlijk is: een landbouwgemeenschap met wat franje eromheen'. In november 1984 weigerde het Europees Parlement de Commissie kwijting voor de uitvoering van de begroting voor 1982. De kwijtingsprocedure is bedoeld als waarborg voor een goed financieel beheer. Dit keer sloeg het niet op de begrotingsdiscipline, maar was het een politieke manoeuvre van het Parlement met medeweten van de Commissie, een quasi-motie van wantrouwen die in feite gericht was tegen de stagnatie in de Raad.¹⁷

Toch waren er ook enkele lichtpuntjes: de onderhandelingen met Spanje en Portugal over toetreding verliepen positief en in 1983 kwam er een gemeenschappelijk visserijbeleid. Van groot belang was de erkenning dat de concurrentiestrijd met de Verenigde Staten en Japan een Europese aanpak vereiste. De Commissie lanceerde het Espritprogramma – gericht op samenwerking van de Europese industrie op het gebied van informatietechnologie – en de Europese Ronde Tafel van Industriëlen werd ingesteld. Philipsdirecteur Wisse Dekker speelde daarbij een belangrijke rol.¹⁸

In het laatste jaar werden ook enige 'wegversperringen' opgeruimd. Mede met het oog op de komst van een nieuwe Commissie werd op de Europese

Top in juni 1984 in Fontainebleau, onder aanvoering van Mitterrand, een overeenkomst bereikt over compensatie voor de Britten, de hervorming van het landbouwbeleid en extra middelen voor de Europese begroting. Een comité zou zich moeten buigen over een algemene verdragsherziening met het oog op de komst van de Spanjaarden en de Portugezen. Op grond daarvan zou de volgende Commissie in de gelegenheid moeten worden gesteld haar armslag te vergroten.¹⁹

Volgens Andriessen werden onder Thorn belangrijke stappen gezet in de richting van een sanering van de staalindustrie. 'Davignon dekte de industriële kant, Ortoli deed de financiering en ik de kant van de staatssteun en de herstructurering.'²⁰ Brussel moest akkoord gaan met eventuele staatssteun. Dat was immers concurrentievervalsing, in strijd met de Europese regels. De Commissie stelde als voorwaarde dat de productiecapaciteit moest worden gereduceerd. Het in stand houden van verouderde capaciteit remde de industriële ontwikkeling. De Commissie boog zich ook over nationale regelingen voor zwakke regio's, de herstructurering van de textielindustrie en steun aan autofabrieken. Tot 1981 had zij in 21 gevallen staatssteun verboden; tussen 1981 en 1985 gebeurde dat veertien keer. In de literatuur werd dat laatste toegeschreven aan 'the revival of confidence inside DG 4 [het Directoraat-Generaal Mededinging] after 1981'. Volgens historicus Keith Middlemas stak daarachter de dynamiek en daadkracht van Andriessen. Zelf wees Andriessen vooral op de tijdgeest: er was grote belangstelling voor de rol van de markt als motor van de economie.²¹

In de periode dat Andriessen verantwoordelijk was voor DG 4 merkte Brussel ook welke kracht er school achter de mededingingsartikelen van het EEG-verdrag. Dat lag niet alleen aan het groeiende vertrouwen in de markteconomie, maar ook aan de persoon van de commissaris. Vanaf 1981 zou er sprake zijn van 'a more aggressive ethos and a more adventurous interpretation of the articles 85 and 86', de cruciale mededingingsartikelen in het EEG-verdrag over het verbod op kartelafspraken en het misbruiken van een machtspositie.

Een van de eerste concurrentiezaken liep tegen het Amerikaanse IBM, een cause célèbre vergelijkbaar met de latere zaak tegen Microsoft. Europa maakte er bezwaar tegen dat het bedrijf de markt voor software voor bepaalde apparatuur zeven maanden tot twee jaar op slot hield. Andriessen herinnert zich nog het eerste overleg, waarbij de Amerikanen met vijftien bedrijfsjuristen kwamen aanzetten. Daartegenover nam hij plaats met twee ambtenaren. 'Men had toen nog nooit van de Commissie gehoord in dit soort zaken, als concurrentieautoriteit.' De zaak sleepte jaren, totdat er in augustus

1984 een deal werd gesloten. IBM zegde toe de termijn terug te brengen tot vier maanden.²²

Nieuw elan onder Delors I (1985-1989)

‘Na de eurosclerose kwam er met het witboek weer vaart in,’ memoreert Andriessen bijna vijftientig jaar na dato. ‘Dit nieuwe elan kwam er onder impuls van het Europese bedrijfsleven. Terugkijkend denkt iedereen dat alles aan Delors moet worden toegeschreven, maar de tijd was rijp en hij heeft het momentum kunnen pakken.’ Andriessen doelde op het ‘White Paper’ van de Britse commissaris Arthur Cockfield van 14 juni 1985. Delors baseerde daarop zijn programma voor het opruimen van allerlei obstakels om tot één interne markt te komen: *Europa 1992*. Het witboek was mede geïnspireerd op voorstellen van de Ronde Tafel van Europese Industriëlen. Er was hun veel aan gelegen de concurrentie gemeenschappelijk te lijf te gaan.²³

Uit de *Mémoires* van Delors blijkt dat de nieuwe voorzitter niet over één nacht ijs ging. Hij trok het momentum systematisch naar zich toe. Ter voorbereiding op zijn taak reisde hij tussen juli en december 1984 verschillende lidstaten af. Uit een aantal ideeën koos hij het Europa zonder grenzen als speerpunt, en op advies van Kohnstamm koppelde hij daaraan het jaartal 1992: de termijn van twee Commissies.²⁴

Er was niet alleen het nieuwe elan van de interne markt. In 1985 kwam ook de Europese Akte tot stand die gekwalificeerde meerderheidsbesluitvorming introduceerde, een scheutje supranationalisme om de knopen van de interne markt makkelijker door te kunnen hakken. Dit was de hervorming waarnaar men jaren had uitgezien, de uitkomst van de discussies over het plan-Spinelli. Daarnaast was er het in 1988 door de Raad aanvaarde ‘pakket-Delors I’ dat de begrotingsproblemen oploste. Al met al werd de positie van de Commissie in deze jaren aanzienlijk sterker.

Waarom werd Delors de nieuwe voorzitter? Het voorzitterschap zou aanvankelijk zijn toegezegd aan de Belgische eurocommissaris Étienne Davignon, totdat Mitterrand van gedachten veranderde. Volgens Andriessen wilde de Franse president van zijn weinig populaire, ‘rechtse’ minister van Financiën af. Andriessen kende hem, zoals gezegd, uit het Europees Parlement. Hij had hem daarna ook een keer in Parijs bezocht toen hij minister was. Delors’ financieel-economische beleid was vergelijkbaar met dat van *Bestek ’81*.

De nieuwe Commissieleden kwamen vooraf bijeen in Royaumont, een klooster in het noorden van Frankrijk, om in alle rust de taken te verdelen. Andriessen had al eerder met Delors gesproken in verband met de verdeling van portefeuilles. De voorzitter had dat van tevoren goed geregeld. Andriessen had het liefst de portefeuille van Externe Betrekkingen gehad, maar was tevreden met Landbouw en Visserij. Op deze beleidsterreinen had Brussel werkelijk communautaire bevoegdheden. Andriessen kon zelf beleid ontwikkelen. Hij ging in die tijd bovendien over zestig à zeventig procent van de middelen van de EG. De Nederlandse pers meldde dan ook dat Andriessen 'de hoofdprijs heeft gewonnen in de slag om de zetels in Brussel'. En hij was ook nog eens gepromoveerd tot een van de vicevoorzitters.

Tot zijn verrassing raakte Andriessen in 1986 Visserij weer kwijt aan een van de nieuwe Spaanse commissarissen. Dat was de Spanjaarden kennelijk toegezegd zonder dat hij dat wist. In ruil daarvoor kreeg hij Bosbouw terug, wat in de lijn lag van het nieuwe beleid om landbouwgrond in bos om te zetten. Toen de benoeming van Andriessen bekend werd, nam de directeur-generaal Landbouw ontslag, waarschijnlijk omdat hij moeilijk kon opschieten met Andriessens kabinetschef Trojan. Parijs stelde vervolgens een lijst samen met mogelijke opvolgers, waaruit Andriessen Guy Legras koos. Legras zou hoofd van DG 6 (Landbouw) blijven tot 1999.²⁵

Hervorming van het gemeenschappelijk landbouwbeleid (GLB) had in 1985 topprioriteit. Dat jaar keek Brussel aan tegen een rundvlesberg van 800.000 ton, een boterberg van een miljoen ton en een graanberg van 20 miljoen ton. De Franse boeren hadden het meest te verliezen en de positie van Delors was dan ook delicaat. Het kwam hem niet slecht uit dat hij dit lastige dossier bij een ander had kunnen onderbrengen. Andriessen legde zijn plannen neer in een 'Groenboek', dat in juli 1985 naar de Raad werd gestuurd. Hij wilde het beleid rigoureuus ombuigen en stelde onder meer voor de graanprijs te laten dalen als de productie boven de 100 miljoen ton zou komen. Dat voorstel zou, aldus Andriessen achteraf, stelselmatig door de ministers van Landbouw gesaboteerd worden. Nadat het was aanvaard, zou het productiecijfer namelijk nooit meer boven de 100 miljoen ton uitkomen.

Ter beheersing van de melkproductie voerde Andriessen – niet zonder slag of stoot – de superheffing in. Dat had wél het gewenste effect. Het wegwerken van de rundvlesberg werd gefinancierd met de 'Andriessen-faciliteit', een boekhoudtruc waarbij de Commissie geld leende onder de voorwaarde dat de rente en aflossing zouden worden gefinancierd uit de besparingen die optraden als de overschotten verdwenen waren. Intussen

groeiden echter de fruitbergen en wijnmeren. Andriessens opvolger, de Ier Ray MacSharry, zou er pas in slagen structurele hervormingen door te voeren met behulp van individuele, productonafhankelijke subsidies. In het Groenboek waren die overigens al genoemd als mogelijke oplossing.²⁶

Andriessen ervoer in deze periode ook de spanning tussen supranationale besluitvorming en nationale uitvoering. De slechte controle op die uitvoering nodigde min of meer uit tot fraude. 'Ik heb nooit één keer een surprise-inspectie kunnen doen in een van de lidstaten om te kijken hoeveel vis er aangeland was. Ik moest altijd van tevoren de autoriteiten inschakelen,' memoreerde hij later. 'In Italië kon je nooit naar de tomaten gaan kijken als je niet eerst van tevoren Rome had gewaarschuwd. En Rome waarschuwde dan natuurlijk wel Sicilië. En dan waren er geen tomaten meer te vinden als je kwam.'²⁷

Hoe was de relatie met Delors? Volgens de Belgische commissaris De Clercq heerste er in het begin een slechte sfeer. De intellectuele creativiteit van de voorzitter maakte indruk, maar er viel moeilijk met hem samen te werken. Vooral de Spaanse commissaris Manuel Marín, die er overigens pas in 1986 bijkwam, botste regelmatig met hem. 'Delors raakte daarbij meer dan eens van de wijs,' aldus De Clercq. "'U wilt me uitschakelen, me boycotten!'" riep hij dan tegen Marín. 'Tegen de middag, als er wat gedronken was, liep de zaak soms helemaal uit de hand. 'Er speelden zich af en toe onvoorstelbare scènes af, die al wie er getuige van was nooit zal vergeten. Delors was in die periode niet echt stabiel.' De Clercq voegde daar wél aan toe: 'Maar toch was het een goede Commissie, ondanks de moeilijke betrekkingen tussen enkele, overigens briljante leden.'²⁸ Dit citaat wekte enige verbazing bij Andriessen. Zijn eerste reactie was dat Marín 'een onmogelijke vent' was. Verder werd er niet gedronken, hooguit in kleine kring bij een bespreking tijdens de lunch in een restaurant, aldus Andriessen.

Andriessen bevestigt dat de Commissie onder Delors altijd 'een vrij atomisch gezelschap' bleef. Delors maakte er geen hecht team van – daaraan had hij geen behoefte. 'Je was alleen in tel bij hem als hij respect voor je had. Als je het erop liet aankomen een geschil door Delors te laten beslechten, dan was je je competentie kwijt.' Andriessen had geen last van Pascal Lamy, de almachtige kabinetschef van Delors. 'Lamy volgde alles. Ik haalde hem er gewoon bij als een bepaald dossier heel ingewikkeld was. Om later geen moeilijkheden te krijgen.' Hij stoorde zich ook niet aan Delors' optreden. Andriessen meende te voelen dat de voorzitter respect voor hem had. In zijn *Mémoires* omschreef Delors hem als 'l'énergique viceprésident'. Hij stuurde hem een exemplaar met de opdracht: 'À Frans Andriessen, le

compagnon indispensable à notre tâche à la Commission. Avec ma fidèle amitié à vous.' Ze hebben elkaar overigens nooit getutoyeerd: Andriessen wachtte tot Delors zou beginnen.²⁹

In januari 1989, aan het begin van de tweede periode-Delors, liet Andriessen zich positief uit over zijn voorzitter en was hij ook een beetje trots op hem. 'Ik beschouw Delors als kundig en ongetwijfeld ook enigermate autoritair, maar dat kun je in feite over alle politici zeggen.' De twee hadden een goede werkrelatie en gingen vriendschappelijk met elkaar om. 'Zakelijk hadden we veel onenigheid, maar ik heb de indruk dat we elkaar altijd alles verteld hebben.' Vijftien jaar later dacht Andriessen er wat genuanceerder over: 'elkaar altijd alles verteld hebben' kun je beter vervangen door 'elkaar correct geïnformeerd hebben'.

Delors zou neigen naar dirigisme, terwijl Andriessen de reputatie had een man van de vrije markt te zijn. De Franse voorzitter zou moeite hebben gehad met de harde aanpak van het Groenboek. 'Praat jij maar met Thatcher,' zei hij tegen Andriessen als de economische politiek in het geding was. Die lastige klus liet hij graag over aan de vicepresident met de vrijemarktreputatie. Op Delors' voorstel werd Andriessen ook lid van het belangrijke 'comité-Delors' – van de presidenten van de centrale banken. Dit comité zette belangrijke stappen in de richting van de monetaire unie en de eenheidsmunt.³⁰

Onderkoning na de val van de Muur tijdens Delors II (1989-1993)

In zijn derde periode in Brussel maakte Andriessen opnieuw promotie, dat wil zeggen: hij kreeg een zwaardere portefeuille. Lubbers schoof hem, zonder dat Andriessen dat zelf wist, naar voren als voorzitter, maar die post was wederom gereserveerd voor Delors. Andriessen werd eerste vicevoorzitter en primair verantwoordelijk voor externe betrekkingen, handelspolitiek en samenwerking met andere Europese landen. Hij fungeerde als een soort minister van Buitenlandse Zaken van de Commissie. 'De machtigste man na Commissievoorzitter Delors,' sloeg een Nederlandse krant zich op de borst.³¹

De EG stond weer op de kaart. 'Het is geweldig wat hier in Europa gebeurd is,' zei oud-commissaris en doemdenker Sicco Mansholt in oktober 1990 in een radio-interview. Hij was erg positief over de laatste vijf jaar en schreef dat op het conto van een sterke Europese Commissie, vooral Delors en

Andriessen. Wat de politieke toekomst van Europa betrof, was hij zelfs vol vertrouwen.³²

In mei 1991 wijdde *Vrij Nederland* een lang artikel aan Andriessen onder de kop 'Onderkoning van Europa'. De oud-lijsttrekker van de KVP zou echt meetellen in de grote politiek. 'Hij zit aan één tafel met Gorbatsjov, Bush, Perez de Cuellar, Havel, Walesa en meer mannen van hoog tot bovenmodaal aanzien. Hij mag meedoen met *global panels* met sprekers als Helmut Schmidt, Henry Kissinger en Jacques Attali.' Een journalist van *Vrij Nederland* reisde naar het Berlaymont in Brussel en trof er twaalf etages 'in zeldzaam eenvormig bruin en beige'. Daarboven was de dertiende, te bereiken met een snelle lift:

Dit is een mooie, ruime, chique verdieping, het is de plaats waar de zonnekoningen zich ophouden. Hier resideren de Europese commissarissen en hun duurste vertrouwelingen. Ook de suite van Frans Andriessen heeft beslist smaak en allure. Hij heeft zeker vier keer zoveel ruimte als de gemiddelde commissieambtenaar. [...]

Het enige wat niet helemaal in die zonnekoningenatmosfeer past is Frans Andriessen zelf. De voor zijn ambt noodzakelijke ijdelheid en ambitie kan hem niet ontzegd worden, maar glamour is hem vreemd. Hij acteert de macht niet. [...] Noeste arbeid, dossierkennis en zeker ook politieke skills zijn steeds de sleutel tot zijn behoorlijk succesvolle loopbaan geweest.³³

De tweede Commissie-Delors was minder succesvol dan de eerste; het beeld van Delors I werd overigens mede bepaald door het contrast met de periode-Thorn. De Europese economie had zich hersteld, de eensgezindheid in de Raad nam af en in een aantal lidstaten stak flinke tegenwind op. De val van de Berlijnse Muur op 9 november 1989 leidde bovendien tot allerlei onverwachte problemen. Binnen de nieuwe Commissie verloor Delors zijn steunpilaren Cockfield en Natali. Zijn aanpak kwam regelmatig onder vuur te liggen van ambitieuze collega's als Leon Brittan en Martin Bangemann. Volgens insiders uit het kabinet-Delors zou Andriessen overhoopliggen met de meeste van zijn collega's, geïrriteerd zijn door Delors' stijgende internationale prestige en zich rancuneus gedragen.³⁴

Andriessen ontkent dat natuurlijk. Hij was wellicht minder protectionistisch dan zijn voorganger De Clercq en daarom minder populair bij de Fransen. Volgens Andriessen was er wél spanning tussen hem en landbouwcommissaris Ray MacSharry over de onderhandelingspositie in het GATT,

de multilaterale gesprekken over tariefafbraak in de zogenaamde Uruguayronde.³⁵ De rivaliteit tussen MacSharry en Delors was volgens Andriessen echter veel groter. 'Delors moest af en toe terughoudend zijn op het terrein van de landbouw, anders lag hij er in Frankrijk helemaal uit.' Alles overziende poneert Andriessen zelfs de stelling dat Delors indertijd Frankrijk in feite in de hand heeft gehouden.³⁶

Kort nadat hij aan zijn derde termijn was begonnen, verklaarde Andriessen in een interview dat er dringend behoefte was aan verdieping, niet aan verbreding.³⁷ Dat was logisch, gelet op wat er allemaal op de rails was gezet. Andere landen wilden het liefst zaken doen met een Europa dat met één mond sprak. Hier lag een belangrijke taak voor Andriessen. Door de val van de Muur en de ondergang van de Sovjet-Unie kwamen de prioriteiten van de lidstaten én van de Gemeenschap totaal anders te liggen. De Duitse eenwording stond ineens boven aan de agenda. Delors gaf onmiddellijk steun aan Kohl, als een van de weinigen. Andriessen was terughoudend, maar hij was er zeker niet op tegen. Hij vreesde dat een snelle eenwording en opname in de EG ten koste zou gaan van de inzet van de Bondsrepubliek voor 'Europa 1992'.

Er vond een ommekeer plaats in de Oost-Westproblematiek. De EG moest daarop inventief en adequaat reageren. Oost-Europa zat in diepe financiële en economische moeilijkheden. 'Op dit moment moeten we zeggen: "We hebben hier een nieuwe politiek" en daarvoor zouden we een budgetlijn moeten openen,' opperde Andriessen begin januari 1990. Hij dacht aan drie stappen: 1. Het normaliseren van de bilaterale betrekkingen; 2. Effectieve hulp voor de handel en de economie, zoals dat al in Polen gebeurde; 3. 'Een associatie waarin elementen van handel, economische samenwerking, cultuur, energie zijn opgenomen en die worden vastgelegd in een soort overeenkomsten van de tweede generatie.' De G24, bestaande uit de ministers van Financiën en de presidenten van de centrale banken van de twaalf lidstaten van de EG, de zes leden van de EVA, Turkije, de Verenigde Staten, Australië, Nieuw Zeeland en Japan, besloot kort daarop tot het verlenen van een miljardenhulp aan Midden- en Oost-Europa. De Europese Commissie zou de hulp coördineren en Andriessen werd de spil tussen Oost en West.³⁸

Op 19 april 1991 hield Andriessen een fameus geworden redevoering voor de algemene vergadering van de Europese Kamers van Koophandel, 'Naar een Europa van 24'. Hierin pleitte hij voor een B-lidmaatschap voor Midden- en Oost-Europese landen. Op bepaalde onderdelen zouden deze landen al kunnen meedoen, met alle rechten en plichten, maar op andere nog niet.

Volgens Andriessen was Europese integratie meer dan de vorming van één markt. De nieuwe landen moest een politieke ankerplaats worden aangereikt. Ze konden moeilijk wachten tot 'de twaalf' klaar waren met zich te verdiepen. De economie volgde later wel. Op de achtergrond speelde mee dat op het terrein van de buitenlandse politiek met die 'nieuwe landen' sneller en beter zaken kon worden gedaan dan met diverse oude lidstaten.³⁹

Andriessen had op persoonlijke titel gesproken en kreeg prompt een deel van de Commissie over zich heen. 'Bangemann zei dat ik dit soort voorstellen niet zomaar mocht lanceren, die moest ik eerst maar eens in de Commissie bespreken. Had je hem zelf moeten zien toen het indertijd over de DDR ging,' reageerde Andriessen. Velen vreesden dat er zand in de machine zou komen als voor een of andere vorm van verbreding zou worden gekozen. Delors zou volgens Andriessen welwillend hebben gereageerd. In Oost-Europa was men positief. De *Süddeutsche Zeitung* vond hem 'ein mutiger Kommissar'. J.L. Heldring schreef over 'een nieuw tehuis voor landen die zich ontworsteld hebben aan een jarenlange tirannie en die we zo lang hebben aangemoedigd om ons voorbeeld te volgen'. Hij steunde het idee. Ook minister Hans van den Broek van Buitenlandse Zaken schaarde zich achter Andriessen.⁴⁰

In december 1991 werden de eerste 'Europa-overeenkomsten' gesloten met Polen, Hongarije en Tsjecho-Slowakije, een uitvloeisel van het plan van Andriessen. Het duurde daarna nog een aantal jaren voor de Raad de deur naar het lidmaatschap openzette. Andriessen had daarover in de zomer van 1992 al een nota gepresenteerd, maar kreeg geen steun. Pas op de Top van Kopenhagen van juni 1993, toen Andriessen al weg was, werd toetreding in het vooruitzicht gesteld, mits aan bepaalde criteria was voldaan.⁴¹

In het kader van het Europese voedsel- en hulpprogramma reisde Andriessen in 1991 en 1992 diverse keren naar de Sovjet-Unie, of wat daarvan over was. Hij sprak op 11 september 1991 met de Russische partijleider Michail Gorbatsjov, een paar weken na de mislukte coup. In februari 1992 deed hij in één week Wit-Rusland, Oekraïne, Oezbekistan en Kazachstan aan per zakenjet. Noersoeltan Nazarbajev, de president van Kazachstan, vroeg wanneer zijn land lid kon worden van de EG. Andriessen vond het van grote lenigheid van geest getuigen om dat land tot Europa te rekenen, waarop Nazarbajev reageerde met: 'Ach, Europa is toch niet meer dan een Aziatisch schiereiland!'

Op 25 maart volgde Boris Jeltsin, de president van de Russische Federatie en de facto opvolger van Gorbatsjov. Jeltsin was erg ongeduldig. 'Ik wil twee dingen,' stak hij van wal, 'een paar miljard voedselhulp en lid worden

van de EG.' Toen Andriessen aangaf dat dit toch niet de bedoeling was, reageerde hij met: 'Nou, gaat u dan maar weer.' Een paar weken later nam Andriessen een kijkje in Kirgizië, Tadzjikistan en Turkmenistan. In juli 1992 bracht hij met een kleine delegatie ook nog een bezoek aan de omgeving van Moskou en Sint-Petersburg.⁴²

De contacten met Oost-Europa vormden slechts een deel van de portefeuille van Andriessen, zij het wel een belangrijk deel. Andriessen vond dat de EG meer verantwoordelijkheid moest nemen op het terrein van de internationale politiek. 'Door de ineenstorting van de Sovjet-Unie en de dood van het eurocommunisme heeft het veiligheids- en defensie-aspect aan belang ingeboet en wint het economisch aspect,' verklaarde hij eind 1991. 'En dan krijg je andere verhoudingen. Amerika zal daaraan moeten wennen, net zoals wij Europeanen ons sterker bewust moeten worden van de grotere rol die we moeten gaan spelen.'⁴³ Van dat laatste was nog weinig te merken. In 1990 en 1991 speelde de Golfcrisis en in april 1992 brak er oorlog uit in Bosnië. Bij beide gevallen was Andriessen alleen maar zijdelings betrokken. Europa was verdeeld en kon geen vuist maken.

Andriessen speelde wél een belangrijke rol bij de Uruguay-ronde in het kader van het GATT, waarover later meer, en bij de onderhandelingen met de landen van de Europese Vrijhandelsassociatie (EVA) over een Europese Economische Ruimte (EER) met vrij verkeer van personen, goederen, diensten en kapitaal. Delors gaf hem daarvoor ook de credits in zijn *Mémoires*.⁴⁴

Andere mijlpalen onder Delors II waren de hervorming van het gemeenschappelijk landbouwbeleid en de totstandkoming van het Verdrag van Maastricht. Voor de uitvoering van 'Maastricht' was veel geld nodig. Dat was alleen acceptabel als het landbouwbudget drastisch zou worden verlaagd. Andriessen vond de voorstellen van MacSharry niet ver genoeg gaan en vreesde dat hij er in de Uruguay-ronde maar moeilijk mee uit de voeten kon. Het oude garantieprijsbeleid zou plaatsmaken voor directe inkomenssteun. Hierdoor was het mogelijk om te komen tot (gesubsidieerde) productiebeperking en dat bood wél perspectieven voor de Uruguay-ronde, de internationale onderhandelingen over tariefverlaging. Een milde versie van 'MacSharry' werd in mei 1992 door de Raad goedgekeurd.

De drie-pijlerstructuur van het Verdrag van Maastricht⁴⁵ ging Andriessen niet ver genoeg. Het Nederlandse voorzitterschap in de tweede helft van 1991 had de plank misgeslagen. Een politieke unie met gemeenschappelijk buitenlands beleid en meer democratie kwam niet van de grond. Twee maanden voor de Top was een Nederlandse blauwdruk voor een federale opzet van de Europese Unie, waarbij al het beleid gemeenschappelijk zou

worden, naar de prullenbak verwezen. Andriessen was wel bij de institutionele kant betrokken, maar niet direct bij de onderhandelingen; Delors' kabinet wel, maar dat duldde geen pottenkijkers. Andriessen vermoedde dat de rivaliteit tussen de Nederlandse en Duitse ministers van Buitenlandse Zaken, Van den Broek en Hans-Dietrich Genscher, over Joegoslavië een rol heeft gespeeld bij het echec. Uiteindelijk leverde het Verdrag wel de Economische en Monetaire Unie en de Europa-akkoorden op.⁴⁶

Maastricht betekende een keerpunt. Brussel werd daarna steeds verder in de verdediging gedrukt. Andriessen vond dat Maastricht een eind had moeten maken aan de gebrekkige democratische controle in Brussel. Het rechtstreeks gekozen Europees Parlement was niet bij machte een commissaris, laat staan een lid van de Raad naar huis te sturen. De negatieve reacties in de lidstaten bewezen volgens Andriessen dat hij gelijk had. Op 2 juni 1992 zeiden de Denen nee tegen het verdrag. Kort daarvoor was een notitie van de Commissie uitgelekt waarin stond dat niet langer elk land een commissaris zou kunnen leveren. Dit was een klein incident, maar medewerkers van Delors vermoedden dat kringen rondom Andriessen met opzet hadden gelekt, kennelijk met de bedoeling om Delors in diskrediet te brengen.⁴⁷ Wie en waarom valt niet na te gaan. Het is wél tekenend voor een sfeer van achterdocht en rivaliteit tussen verschillende kabinetten.

Na het Deense nee sloeg de stemming om. De regeringsleiders besloten tot een vlucht naar voren en gaven toestemming voor het openen van toetredingsonderhandelingen met de EVA-landen Finland, Zweden en Oostenrijk. Al in 1995 zouden deze drie toetreden tot de EG. Andriessen had altijd volgehouden dat Europa zich eerst moest verdiepen alvorens tot uitbreiding te besluiten. Die slag had hij dus verloren.⁴⁸

Het Blair House-akkoord

Samen met zijn Amerikaanse onderhandelingspartner, us Trade Representative Carla Hills, bereikte Andriessen in november 1992 een doorbraak op het gebied van de wereldhandel: het *Blair House Agreement*, genoemd naar het gastenverblijf van de Amerikaanse president George Bush sr. in Washington. Het akkoord behelsde een plafond in de productie van oliehoudende zaden in Europa. Daarmee was de weg vrijgemaakt voor een compromis tussen de Verenigde Staten en de EG over de handel in landbouwproducten. Dit compromis redde de handelsbesprekingen in de Uruguay-ronde in het

kader van het GATT, waardoor het mogelijk werd over te gaan tot de oprichting van een Wereldhandelsorganisatie.

Andriessen had altijd veel plezier in onderhandelen: hoe ingewikkelder, hoe beter. De GATT-rondes waren zeer complex wat betreft de technisch-zakelijke kant, de politieke context en de tactisch-diplomatieke aanpak. Volgens Andriessen was men in 1988 dicht bij een akkoord, maar weigerde Brussel de productie te beperken. Na de hervorming van MacSharry – directe inkomenssteun in plaats van garantieprijzen – was die mogelijkheid er wél. Die hervorming kreeg in mei 1992 groen licht. Daarna moesten de besprekingen eerst nog over het Franse referendum over Maastricht worden getild (20 september 1992): Parijs wilde geen concessies doen op het voor haar vitale terrein van de landbouw. Daarna wilde het toeval dat de onderhandelingen plaatsvonden onder Brits voorzitterschap, dat – anders dan het Franse – altijd bereid was tot vergaande concessies als de landbouw in het geding was.⁴⁹

Nadat een GATT-panel het Europese beleid ten aanzien van de productie van oliehoudende zaden had veroordeeld, kwam het overleg in de eerste week van november 1992 in een stroomversnelling. Brussel toonde zich plotseling bereid tot concessies, uit angst dat het gemeenschappelijk landbouwbeleid op den duur kapot geprocedeerd zou worden. Hills had al sancties aangekondigd. Op 4 november 1992 sprak MacSharry in Chicago met de Amerikaanse minister van Landbouw Edward Madigan. Hij zou daar onder druk zijn gezet door de Engelse minister van Landbouw John Gummer, op dat moment voorzitter van de Raad van ministers van Landbouw, om achter de rug van de Fransen een deal met de Verenigde Staten te sluiten. Toen Delors daarvan hoorde, belde hij meteen MacSharry op met de mededeling dat het akkoord onacceptabel was. De onderhandelingen werden stopgezet.⁵⁰

MacSharry was ervan overtuigd dat Delors onder Franse druk handelde. Hij was laaiend en legde een deel van zijn portefeuille neer, zij het tijdelijk. 'I didn't resign as commissioner, I was still there. I relinquished my responsibility of trade matters in agriculture,' vertelde hij later. 'Hij gaf er de brui aan en blééf. Dat is merkwaardig,' luidde het commentaar van Andriessen. Delors vroeg daarop aan Andriessen de onderhandelingen over te nemen. Volgens Hugo Paemen, de ambtelijke toponderhandelaar van de Commissie, heeft Andriessen even getwijfeld voor hij nee zei. 'The temptation was understandable in a man who had more responsibility than anyone else for looking after the European Community's interests in the Uruguay Round and who, as a result, had suffered more than most from the lack of syn-

chronity between agriculture and non-agriculture which had so complicated the Community position.’⁵¹

Uiteindelijk zou het niet zo ver komen, omdat Delors op 11 november door de rest van de Commissie werd teruggefloten. Besloten werd de onderhandelingen voort te zetten. Delors respecteerde dat besluit en heeft zich ernaar gevoegd. In zijn *Mémoires* schreef hij dat Andriessens kabinet-schef hem na afloop speciaal kwam feliciteren en hem toevoegde dat hij zich als een ‘homme d’État’ had gedragen. Het gerucht ging indertijd dat Delors zou hebben bedreigd met opstappen als hij zijn zin niet kreeg. Daarop zou Andriessen hebben gezegd dat hij moest doen wat hij niet laten kon, waarna Delors tot inkeer zou zijn gekomen.⁵²

De onderhandelingen werden op 18 november voortgezet in Blair House in Washington. Voor zijn vertrek had Andriessen tegen Delors gezegd dat hij het hem niet moeilijk zou maken, waarna Delors hem verzekerde dat hij hem zou dekken. Het probleem was dat Delors Parijs niet voor het hoofd durfde te stoten in verband met zijn eventuele herbenoeming. Achteraf hoorde Andriessen dat Lamy ongeveer tegelijkertijd in de buurt van Washington een marathon liep. De voorzitter van de Commissie hield kennelijk een oogje in het zeil.

Bij de besprekingen in Blair House waren MacSharry, Madigan, Hills en Andriessen aanwezig. De eerste twee verdedigden hun eigen landbouwbelangen. Andriessen en Hills hadden een bredere blik, maar leken vooral elkaars tegenpolen. Paemen stelde de diplomatie van Andriessen tegenover ‘the blunt, lecturing ways’ van Hills. Toch konden ze het goed met elkaar vinden. ‘We hebben elkaar altijd vertrouwd en ingelicht over de achtergronden van de positie die we in opdracht van onze broodheren moesten innemen,’ aldus Andriessen. ‘Jij hebt een Congres en ik een Raad van Ministers. Die willen allebei een andere kant op.’ Hills wilde er volgens Andriessen ook echt uitkomen. Aan het eind, na twee dagen praten, zei ze tegen hem: ‘In godsnaam, help me uit de ellende.’ Hij antwoordde dat hij dat niet kon, omdat de Raad van Ministers hem te weinig ruimte liet.

Andriessen had grote moeite met de strategie van MacSharry. ‘Je wist niet wat je aan hem had. Hij hield zijn kaarten tegen zijn borst en je wist nooit wat hij zou gaan zeggen.’ MacSharry zat de laatste dag de hele dag met zijn jas aan, klaar om naar huis te gaan. Op een bepaald moment wees Madigan op een toezegging van Andriessen uit 1985 die totaal niets te maken had met de Uruguay-ronde (de belofte te stoppen met het subsidiëren van de export van vlees naar Zuidoost-Azië). Daarop zegde MacSharry, plotseling en zonder overleg met Andriessen, een reductie van 21 procent van het

volume van de gesubsidieerde landbouwexporten toe. Het totale pakket was erg complex, maar dit zou de einduitkomst kunnen zijn. Hills hapte meteen toe. Daarna bleek Madigan spoorloos. Blair House werd doorzocht en men trof hem ten slotte aan, verwickeld in een druk telefoongesprek. Nadat hij had opgehangen, zei Madigan nee. Daarop vertrok de Europese delegatie onmiddellijk naar de luchthaven.

De volgende dag belde Madigan MacSharry in Brussel en vertelde hem dat hij tóch akkoord ging. Hills was er namelijk in geslaagd president Bush aan haar kant te krijgen, die zijn minister van Landbouw had gedwongen toe te geven. Mogelijk dacht Bush op de valreep de Uruguay-ronde nog op zijn naam te kunnen schrijven.⁵³

Andriessen heeft weinig plezier gehad van Blair House. In Frankrijk veroorzaakte het akkoord een halve boerenopstand. Delors ontving onmiddellijk een brief van de Franse premier, waarin deze dreigde het akkoord met een veto te zullen treffen. MacSharry en Andriessen zouden hun onderhandelingsmandaat overschreden hebben. 'Ik ben er persoonlijk op aangevallen, het leek alsof ik Europa had verraden,' zei Andriessen achteraf. Bij boerendemonstraties in de buurt van Straatsburg werden portretten van Andriessen in brand gestoken. Elders in Frankrijk ging een vestiging van McDonald's in vlammen op.⁵⁴

Wellenstein stak Andriessen op 31 december 1992 nog een hart onder de riem met een stuk in *NRC Handelsblad*: 'Gemeenschap dankt landbouwakkoord aan Andriessens moed'. Onder grote druk hadden hij en MacSharry hun verantwoordelijkheid als onderhandelaars helemaal kunnen waarmaken, aldus de auteur. Dat was een schrale troost. De volgende dag zou Andriessen afscheid nemen van Brussel. Met hulp van Kohl zou het Parijs in de loop van 1993 zelfs nog lukken het akkoord enigszins om te buigen in Franse richting, tot verdriet van Andriessen. Hij was medeverantwoordelijk voor de internationale doorbraak, maar kreeg nooit de credits. Hij ontvangt nog wél elk jaar een kerstkaartje van Carla Hills.⁵⁵

Nuchtere doener voor Europa

In 1993 werd Andriessen 64 jaar. Hij had een aantal tropenjaren achter de rug en wilde wel eens wat anders. Hij had zich voorgenomen meer tijd te steken in zijn hoogleraarschap Europese integratie, een leerstoel die hij sinds 1991 bekleedde aan de Rijksuniversiteit in zijn geboorteplaats Utrecht. Omdat het Verdrag van Maastricht bepaalde dat met ingang van 1995, na

de Europese verkiezingen van 1994, een nieuwe Commissie zou worden benoemd voor een periode van vijf jaar, zodat de zittingsperiodes van Commissie en Parlement voortaan parallel zouden lopen, zou de Commissie-Delors III ook maar twee jaar zitten, en hij voorzag dat zij een 'lame duck' zou blijven. Daar had hij geen zin in.

Omdat pas erg laat bekend werd dat hij wegging, heeft Andriessen nooit fatsoenlijk afscheid van de Commissie kunnen nemen. Paemen herinnerde zich dat zijn vertrek als een grote schok kwam, zelfs voor zijn naaste medewerkers. 'Ik kon niks vertellen,' zegt Andriessen achteraf. 'Ik zat in de klem van Lubbers.' Hij had Van den Broek al in januari 1992 gemeld dat hij weg wilde, maar dat werd tot het eind van dat jaar buiten de publiciteit gehouden, op aandrang van Lubbers. Daarbij speelde mee dat Andriessen aan autoriteit zou inboeten zodra zijn vertrek bekend zou worden. Anderen zouden zich dan ook meteen als wolven op de 'Nederlandse' portefeuille hebben gestort.

Pas op het laatste moment schoof Lubbers zijn rivaal Van den Broek naar voren. Wilde de premier dan niet zelf naar Brussel in 1995, als opvolger van Delors? Andriessen betwijfelt of hij dat ooit echt gewild heeft: 'Lubbers zal dat zelf wel hebben verkend en gemerkt dat hij het niet zou halen. Er was een grote tegenstelling tussen hem en Kohl.'⁵⁶

Andriessen maakte twaalf jaar vol in de Europese Commissie, van 1 januari 1981 tot 31 december 1992. Het dieptepunt lag omstreeks 1983. Daarna kon het eigenlijk alleen maar beter worden. Door de politieke wil van de Europese regeringsleiders, de verbeeldingskracht van Delors en zijn kabinet, en de dynamiek van commissarissen als Davignon, Natali, Cockfield, Brittan en Andriessen kwam het Europese integratieproject er weer bovenop. De economische malaise, de concurrentiestrijd met de Verenigde Staten en Japan en de wederopbouw van Midden- en Oost-Europa werden gezamenlijk aangepakt. Tussen 1983 en 1993 steeg het aanzien van de Europese Commissie aanzienlijk, misschien met uitzondering van het 'rampjaar' 1992.

Andriessen was een harde werker. Aan het begin van zijn politieke carrière zei hij dat hij beweging wilde brengen in maatschappelijke verhoudingen, dat hij wilde optreden tegen stilstand en verstarung. Dat heeft hij ook in Brussel in de praktijk proberen te brengen. Tegenover de maakbare samenleving plaatste hij de vrije markt, het harmoniemodel en realisme. Een rode draad in Andriessens carrière is dat hij achteraf gezien vaak gelijk had, maar zich toch vrij makkelijk liet afremmen of opzij zetten. Dat overkwam hem bij het lijsttrekkerschap en het fractievoorzitterschap van het CDA, de bezuinigingen in het kader van *Bestek '81* en zijn inzet voor institutionele

hervormingen in de EG, de herstructurering van het Europese landbouwbeleid, het Blair House-akkoord en de opendeurpolitiek naar Midden- en Oost-Europa. Anderen gingen meestal met de eer strijken.

De dag nadat bekend werd dat hij de Commissie zou verlaten, schreef *NRC Handelsblad*: 'In Brussel wordt hij als het prototype van de nuchtere, hardwerkende Hollander gezien. Betrouwbaar, voorzichtig, correct, maar ook saai en soms wat steil.' Hij had resultaten bereikt met taaheid en geduld, en maximaal gebruikgemaakt van tegenstellingen tussen de grote landen waartussen hij een onafhankelijke positie kon innemen. Delors omschreef hem bij zijn vertrek als 'een monument van een commissaris'.⁵⁷

'Andriessen, a monumental Commissioner?', vijftien jaar later kon de oud-voorzitter van de Commissie zich dat inderdaad nog herinneren. 'Andriessen was a militant for Europe,' vulde hij aan. 'In ten years he was one of the three most important Commissioners.' Op de vraag wie die andere twee dan wel waren, gaf hij alleen de naam Natali prijs. Wat hij het meest waardeerde aan Andriessen? 'He speaks frankly!' Verder benadrukte Delors dat zijn eerste zorg altijd uitging naar de collegialiteit.⁵⁸ Daar plaatste Andriessen juist kritische kanttekeningen bij. Wellicht te kritisch en in elk geval subjectief.

De meest interessante tijd in Brussel vond Andriessen de periode van 1989 tot 1993. 'De wereld bevond zich toen op een keerpunt en had dat zelf nog niet door.' Na zijn afscheid is de Europese integratie volgens hem een soort taboeonderwerp geworden. Hij ergert zich aan de beperkte uitleg van het begrip 'subsidiariteit'. De Europese Unie moet weliswaar terughoudend zijn ten aanzien van de uitbreiding van het 'acquis communautaire', maar als je gehouden bent bepaalde taken die wezenlijk zijn voor de integratie bovennationaal te doen, dan moet je juist níét terughoudend zijn. De crisis waarin de Europese Unie verkeert sinds de afwijzing van het Verdrag tot vaststelling van een Europese Grondwet is volgens hem structureler dan de eurosclerose uit de periode-Thorn. 'De mensen in Europa zijn beu te horen dat het zo goed gaat met Europa,' aldus Andriessen.

Op de vraag wat hij beschouwt als de belangrijkste nederlaag uit zijn carrière, of de grootste gemiste kans, volgt onmiddellijk: 'Bestek '81'.⁵⁹ Dat zit hem nog altijd hoog. Achteraf kreeg hij gelijk, maar dat is een schrale troost. Andriessen heeft vanaf 1981 twaalf jaar lang vrijwel ongestoord kunnen meebouwen aan Europa. Als het aan hemzelf zou hebben gelegen, had hij dat liever gedaan met veel meer politieke strijd, in het Europees Parlement, in zijn eigen partij of waar dan ook.

Noten

- ¹ Interview Andriessen, *CDA Krant I* (1984) afl. 4, 10-II; interview Andriessen, *Voorwaarts*, 15 maart 1985; interview Andriessen, 30 maart 2009. In oktober 1980 was de benoeming rond.
- ² Interview Andriessen, 6 februari 2007; J.A. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980*, band 2, *Heroriëntatie en integratie (1963-1980)* (Nijmegen 2000) 451; Johan van Merriënboer, Peter Bootsma en Peter van Griensven, *Van Agt biografie. Tour de force* (Amsterdam 2008) 333-358.
- ³ Hans van der Werf, *Frans Andriessen. Profiel van een politicus* (Baarn 1974) passim; lemma 'Andriessen, F.H.J.J.', www.parlement.com; interview Andriessen, 30 maart 2009.
- ⁴ Van der Werf, *Frans Andriessen*, 7 en 84.
- ⁵ Interview Andriessen, *Elseviers Magazine*, 18 oktober 1986.
- ⁶ *Ibidem*; Bornewasser, *Katholieke Volkspartij*, band 2, 448 en 475.
- ⁷ *CDActueel*, 14 februari 1981; *Voorwaarts*, 15 maart 1985; interview Andriessen, 30 maart 2009.
- ⁸ *HTK* 1972, 205; *HTK* 1974-1975, 319; *HTK* 1975-1976, 113; *HTK*, 1976-1977, 290.
- ⁹ Interview Andriessen, 30 maart 2009; *NRC Handelsblad*, 23 januari 1989; *CDActueel*, 9 april 1983.
- ¹⁰ Interview Andriessen, 30 maart 2009.
- ¹¹ Vgl. *Vrij Nederland*, 25 mei 1991. In dit artikel wordt de dagelijkse gang van zaken in Andriessens kabinet in het voorjaar van 1991 beschreven.
- ¹² Interview Andriessen, 30 maart 2009; Marie-Thérèse Bitsch, 'Jacques Delors, président de la Commission 1985-1995' in: *Rivista di studi politici internazionali* 74 (2007) afl. 1, 44-45.
- ¹³ Interview Andriessen, 30 maart 2009; *Algemeen Dagblad*, 31 oktober 2002.
- ¹⁴ *NRC Handelsblad*, 23 juni 1994; John Palmer, 'Gaston Thorn', *The Guardian*, 28 augustus 2007.
- ¹⁵ www.europarl.europa.eu/meetdocs/committees/afco/20001011/420676_nl.doc, 12-13 (juli 2009); *CDActueel*, 27 november 1993; interview Andriessen, 30 maart 2009.
- ¹⁶ Neil Nugent, *The European Commission* (Londen 2001) 40-41; *De Tijd*, 16 december 1983.
- ¹⁷ *CDA Krant I* (1984) afl. 4, 10-II; Frans Andriessen, 'Europa in werking. De dagelijkse praktijk' in: Ad Kooyman (red.), *Een democratisch Europa. Zin en noodzaak van het Europees Parlement* (Assen 1984) 21-42; *De Tijd*, 14 december 1984.
- ¹⁸ Nugent, *The European Commission*, 40-41; www.ert.be/origins.aspx; *Voorwaarts*, 15 maart 1985.
- ¹⁹ Bitsch, 'Jacques Delors', 41; E.P. Wellenstein, 'Toppop of floptop. De Europese Raad van 25/26 juni 1984 in Fontainebleau' in: *Internationale Spectator* 38 (1984) 538-543.
- ²⁰ Interview Andriessen, 30 maart 2009; de Belg Étienne Davignon was commissaris voor Industrie, Energie en Wetenschappelijk Onderzoek, de Fransman François-Xavier Ortoli commissaris voor Economie en Financiën.

- ²¹ Keith Middlemas, *Orchestrating Europe. The informal politics of the European Union 1973-95* (Londen 1995) 503-504; interview Andriessen, 30 maart 2009; *CDActueel*, 14 februari 1981; *De Tijd*, 14 december 1984.
- ²² Middlemas, *Orchestrating Europe*, 249 en 502-505; interview Andriessen, 30 maart 2009; Paul Lewis, 'IBM to give data to rivals, settling European trust case', *New York Times*, 3 augustus 1984.
- ²³ Interview Andriessen, 30 maart 2009; *Voorwaarts*, 15 maart 1985; *NRC Handelsblad*, 16 maart 1996.
- ²⁴ Jacques Delors en Jean-Louis Arnaud, *Mémoires* (Parijs 2004) 184-185.
- ²⁵ Interview Andriessen, 30 maart 2009.
- ²⁶ Interview Andriessen, *Trouw*, 7 december 1985; Frans Andriessen en Ate Oostra, 'Herinneringen voor het verleden. Persoonlijke ervaringen uit de geschiedenis van de Europese eenwording' in: Gerda Verburg e.a., *Vijftig jaar Verdrag van Rome. De betekenis van landbouw voor één Europa* (Den Haag 2007) 36 en 41; interview Andriessen, *Elseviers Magazine*, 18 oktober 1986.
- ²⁷ F.H.J.J. Andriessen, 'Bestuur op schaal' in: *Integratie en differentiatie in Europa. Verslag van de tweede ROB-lezing* (Den Haag 2004) 17.
- ²⁸ Thierry Goorden, *Willy De Clercq. Een biografie. De kunst van het haalbare* (Tielt 2004) 144.
- ²⁹ Delors en Arnaud, *Mémoires*, p. 275; interview Andriessen, 30 maart 2009; vgl. George Ross, *Jacques Delors and European integration* (Cambridge 1995) 160.
- ³⁰ Interview Andriessen, *NRC Handelsblad*, 23 januari 1989; interview Andriessen, 30 maart 2009; Delors en Arnaud, *Mémoires*, 334; Ross, *Jacques Delors*, 114.
- ³¹ Delors, *Mémoires*, p. 169 en 298; interview Andriessen, *NRC Handelsblad*, 23 januari 1989.
- ³² Radio-interview Mansholt, *Een leven lang*, NOS, 5 oktober 1990.
- ³³ Marc Josten, 'Onderkoning van Europa', *Vrij Nederland*, 25 mei 1991.
- ³⁴ Ken Kendo, *The presidency of the European Commission under Jacques Delors. The politics of shared leadership* (Londen en New York 1999) 113; Ross, *Jacques Delors*, 92 en 159-160.
- ³⁵ De onderhandelingen begonnen in 1986 in Punta del Este in Uruguay en werden in 1994 afgerond.
- ³⁶ Remco Vahl, *Leadership in disguise. The role of the European Commission in EC decision making on agriculture in the Uruguay round* (Leiden 1996) 137 en 162; interview Andriessen 30 maart 2009.
- ³⁷ Interview Andriessen, *NRC Handelsblad*, 23 januari 1989.
- ³⁸ *NRC Handelsblad*, 10 januari 1990; *Vrij Nederland*, 25 mei 1991.
- ³⁹ Stefan Gänzle, 'The European Neighbourhood Policy: a strategy for security in Europe' in: Stefan Gänzle en Alan G. Sens (red.), *The changing politics of European security. Europe Alone?* (2007) p. 115; *NRC Handelsblad*, 20 april 1991; *Vrij Nederland*, 25 mei 1991; interview Wegter, *NRC Handelsblad*, 29 juni 1991. Het idee was mede een reactie op Mitterrands 'Europees huis', een confederatie van alle Europese staten, inclusief de Sovjet-Unie. Daarop zaten landen als Polen, Hongarije en Tsjechoslowakije bepaald niet te wachten.

- ⁴⁰ *Vrij Nederland*, 25 mei 1991; interview Andriessen, 30 maart 2009; J.L. Heldring, *NRC Handelsblad*, 26 april 1991; *NRC Handelsblad*, 29 juni 1991.
- ⁴¹ Interview Andriessen, *Elseviers Weekblad*, 27 juni 1992; F.H.J.J. Andriessen, *Naar een Continentale Unie: Keerpunt?* (Voorburg 1996) passim; www.europarl.europa.eu/summits/copenhagen/co2_en.pdf.
- ⁴² Vgl. Michael Emerson, *Rus, bird-troika. Where do you fly?* http://emerson.ceps.eu/files/Russia_memoirs.pdf; interview Andriessen, 30 maart 2009.
- ⁴³ *De Volkskrant*, 28 december 1991.
- ⁴⁴ Delors en Arnaud, *Mémoires*, 376.
- ⁴⁵ 1. De supranationale EG en de te vormen economische en monetaire unie; 2. het intergouvernementele gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid; 3. de samenwerking op het gebied van Justitie.
- ⁴⁶ Interview Andriessen, *de Volkskrant*, 28 december 1991; interview Andriessen, *NRC Handelsblad*, 16 maart 1996; interview Andriessen, 30 maart 2009.
- ⁴⁷ Interview Andriessen, *de Volkskrant*, 16 december 1992; Ross, *Jacques Delors*, 206.
- ⁴⁸ *NRC Handelsblad*, 16 maart 1996.
- ⁴⁹ Interview Andriessen, 30 maart 2009; Hugo Paemen en Alexandra Bensch, *From the GATT to the WTO: The European Community in the Uruguay Round* (Leuven 1995) 213; interview Andriessen, *International Herald Tribune*, 28 oktober 1992; Delors en Arnaud, *Mémoires*, 392-393.
- ⁵⁰ Paemen en Bensch, *From the GATT*, 214; Delors en Arnaud, *Mémoires*, 393; Vahl, *Leadership in disguise*, 208-209.
- ⁵¹ Interview MacSharry, www.warc.iue.it/oh/pdf/INT667.pdf, 10 november 1998, 12; interview Andriessen, *Vrij Nederland*, 9 januari 1993; Paemen en Bensch, *From the GATT*, 214.
- ⁵² Delors en Arnaud, *Mémoires*, 393; *Vrij Nederland*, 9 januari 1993.
- ⁵³ Paemen en Bensch, *From the GATT*, 216 en 221; interview Andriessen, 30 maart 2009. De op 4 november 1992 gekozen opvolger van Bush, Bill Clinton, neigde volgens Andriessen meer naar protectionisme.
- ⁵⁴ *Trouw*, 16 december 1992; Delors en Arnaud, *Mémoires*, 393; interview Andriessen, *CD/Actueel*, 27 november 1993.
- ⁵⁵ E.P. Wellenstein, 'Gemeenschap dankt landbouwakkoord aan Andriessens moed', *NRC Handelsblad*, 31 december 1992; interview Andriessen, 30 maart 2009.
- ⁵⁶ Interview Andriessen, 30 maart 2009; Paemen en Bensch, *From the GATT*, 220.
- ⁵⁷ *NRC Handelsblad*, 15 december 1992; interview Andriessen, 30 maart 2009.
- ⁵⁸ Telefonisch interview Delors, 12 mei 2009. De quote was volgens Delors in het Engels.
- ⁵⁹ Interview Andriessen, 30 maart 2009.